

LIDIA COLESNIC-CODREANCA

Institutul de Filologie
(Chișinău)

**FILOLOGI BASARABENI
DIN SECOLUL AL XIX-LEA**

Abstract

In Bessarabia of the nineteenth century there were no schools of linguistics like in Pricipats, nor Romanian press, not even a school teaching in Romanian. At graduation Romanian-speaking students became bilingual. However, in those conditions of diglossia imposed after 1812, when only the Russian language was used in all social spheres while Romanian was used only in colloquial sphere or in the family, Bessarabian intellectuals Ștefan Margela, Iacob Ghinculov, Ioan Donceș realized the importance of promoting the Romanian language in those social-cultural unfavourable conditions (I. Ghinculov and I. Donceș taught the Romanian language in Russian!). Through their grammar books they established some rules, which elucidated the state of the Romanian language in Bessarabia. At the same time, each of them contributed to the creation of natural norms of the literary Romanian language.

Printre intelectualii basarabeni din secolul al XIX-lea care s-au făcut remarcăți în filologia românească, deși nu au avut neapărat și studii filologice, se numără Ștefan Margela, Iacob Ghinculov și Ioan Donceș.

Ștefan Margela (1783-1850) de origine grec, iar de profesie avocat, poseda la perfecție greaca, franceza, germana, româna și rusa. S-a născut în Principatul Moldovei, într-o familie boierească devotată Rusiei [1, p.149]. Bunicul său a fost căpitan voluntar în armata lui Rumeanțev, iar tatăl său a fost șef de regiment al armatei neregulate a batalionului albanez de sub comanda contelui Orlov. Ștefan Margela și-a făcut studiile la Iași, apoi în Olanda. În 1811, în timpul războiului ruso-turc (1806-1812), el intră în slujba consilierului Krasnomilașevici, președintele divanului Principatelor Moldovei și Valahiei. Iar în 1816 este acceptat în postul de nomofilax (consultant juridic), fără remunerare, conform cererii sale [1, p.149] în comitetul provizoriu al Basarabiei, care se ocupa cu sistematizarea normelor juridice ale noii provincii rusești. Din 1817 se stabilește la St. Petersburg activând în cadrul Ministerului afacerilor externe. În 1819 ocupă funcția de traducător în Departamentul Asiatic. În 1820 este angajat, la solicitarea sa și cu recomandarea Mitropolitului Gavriil Bănulecu-Bodonî, în cadrul Departamentului Ministerului instrucțiunii publice, unde are toate posibilitățile pentru a-și manifesta calitățile sale de savant și filolog. Elaborează un șir de materiale didactice în limba română pentru școlile elementare lancasteriene din Basarabia.

Ștefan Margela editează la St. Petersburg, în 1827, o gramatică bilingvă *Grammatică Russască și Rumânească*, închipuită de Ștefan Margella, utilizând vechiul alfabet chirilic în ambele variante ale cărții, cu anumite particularități fonetice în varianta românească.

În prefața lucrării el scrie că „și-a asumat o muncă foarte anevoioasă: să descrie regulile gramaticale într-o limbă nedezvoltată/neeoluată/, care nu are niciun fel de manuale și duce lipsă de expresii tehnice (gramaticale)” [2, p. VI-VII].

Scopul acestei gramatici, după el, era să contribuie „la studierea limbii Ruse de către cei 8 mii de Români, care locuiesc în Basarabia, aflată de mai bine de 20 de ani în supunerea Rusiei, și care nu au nici un fel de manuale pentru a o studia. În afară de aceasta, ea poate aduce folos și câtorva milioane de Români, care locuiesc dincolo de Prut și Dunăre; de asemenea și Rușilor, care doresc să învețe limba Română” [2, p. V]. Gramatica de la 1827 era un elementar manual de limbă rusă tradus în română. Adesea noțiunile gramaticale inexistente în română erau calchiate de autor după modelul rusesc. De aceea lucrarea abundă în calcuri terminologice, care nu s-au păstrat în limba actuală.

În capitolul *De buchiile românești*, analizat minuțios de către Paul și Zamfira Mihail [3], Ștefan Margela ia în discuție unele probleme de gramatică, cum ar fi stabilirea anumitor norme ortografice: „Fiindcă uniori în locul unor semni altile se întrebuintăzi, și pentru că opștești la toate prilejurile nu se pot da reguli cu de-amănuntul asupra drept scrierei, drept aceia sfătuim a urma întru aceasta scriitorilor, ci sînt vrednici de toată credința și știu bini regulile gramaticești” [2, p.159], cartea a doua, vol. II.

Tot aici Margela propune să fie reduse câteva litere ale alfabetului chirilic românesc. Printre literele comune cu cele propuse de Heliade Rădulescu sunt: „н” „ω” „ψ”. Iar, spre deosebire de Rădulescu, el mai reduce litera „v”, „pentru că în pronunție îi este corespondentă altă literă cu același sunet”, în cazul de față „і”, și a literei „ѣ”, care „a fost eliminată, fiind preferată „ѣ” pentru necesitățile de rapiditate ale tiparului”. Pe „ѣ” îl propune în loc de „ie” și pe „ѣ” pentru „ia” [3, p. XIX-XX]. Astfel, independent de Heliade Rădulescu, care a făcut reforma alfabetului chirilic la București prin gramatica de la 1828, Ștefan Margela, aflat la St. Petersburg, face același lucru, contribuind la reducerea numărului de litere al alfabetului chirilic românesc. Efortul său este observat și apreciat de către specialiști, care îl plasează printre filologii importanți ai secolului al XIX-lea: „Manualul lui Ștefan Margela a situat învățământul din Basarabia la același nivel cu cel din Țările Române” [3, p. XX].

Nu poate fi trecut cu vederea nici faptul că, încă la 1827 Ștefan Margela avea conștiința denumirii corecte a limbii majoritare vorbite în Basarabia și a poporului său al cărui exponent era [3, p. V].

Iacob Ghinculov (1800-1870) se trăgea din tagma duhovnicească, având studii teologice: a absolvit Seminarul teologic din Ecaterinoslav și Seminarul teologic din Chișinău. Până la vârsta de 30 de ani s-a aflat în Basarabia. Student fiind, din 1819, prin „rezoluția mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, este numit profesor de limba moldovenească la Seminarul din Chișinău” [5, fila 1], continuând să predea această disciplină, ca și până atunci, în clasele inferioare ale Pensionului Nobilimii de pe lângă Seminarul teologic. La 7 februarie 1824, după înalta confirmare a titlului său de „magistru al învățământului lancasterian” [5, fila 2], instruit fiind la St. Petersburg în perioada 1820-1821, este numit director și învățător al primei școli Lancasteriene deschisă în Basarabia. Paralel cu această funcție, la cererea autorităților bisericești, la 31 martie 1826 este numit și profesor de limba franceză la Seminar [5, fila 2]. La 8 august 1829, la cererea sa, Iacob Ghinculov este exclus din tagma duhovnicească [5, fila, 9].

În procesul predării limbii române Ghinculov adună și experimentează materiale pentru viitoarea sa gramatică a limbii române și pentru dicționarul moldo-rus.

În martie 1830 părăsește Basarabia, stabilindu-se la St. Petersburg. La 30 iunie 1830 este angajat traducător la Departamentul Asiatic al Ministerului afacerilor externe, unde lucrează timp de 35 de ani. În 1839 este numit șef al noii Catedre de limbă valaho-moldavă deschise la Universitatea din St. Petersburg [6, p. 78]. În 1855 i se acordă titlul de profesor extraordinar [7, p. 61], catedra funcționează până în 1858 [6, p.78].

În 1840 la St. Petersburg, Iacob Ghinculov editează în limba rusă prima gramatică a limbii române din Basarabia *Nacertanie pravil valaho-moldavskoi grammatiki*. Este o lucrare științifică de nivel universitar. Toate explicațiile regulilor gramaticale sunt scrise în rusește, iar exemplele în română.

Ghinculov întreprinde o încercare reușită de a împărți, a descrie și a analiza în plan teoretic particularitățile gramaticale ale limbii române. Este conștient de rolul său în calitate de gramatic, luându-și un epigraf din prof. N. Greci (1787-1867), filolog și editor rus, inițiatorul metodei lancaster de instruire: „Autorul sau profesorul de gramatică nu este un legislator al limbii, ci doar un colector și tălmăcitor al legilor ei, pe care inițial le încetățenește poporul, iar mai apoi, în procesul stabilirii limbii, le promovează scriitorii remarcabili.” [8, foaia de titlu].

Iacob Ghinculov împarte materialul gramatical în cinci părți.

Partea I „Despre bazele citirii și scrierii limbii valaho-moldovenesti” [8, p. 1-57] cuprinde grafierea și ortografierea limbii române, destul de dificile și încă nestabilizate la mijlocul secolului al XIX-lea. Concomitent utilizează alfabetul civil slavonesc și literele bisericești, semnele diacritice și unele litere latinești, care abia începeau a fi introduse în Valahia (d, n, m). Ghinculov efectuează o descriere amănunțită și o clasificare a consoanelor, fără a face deosebire între sunet și literă.

Partea a II-a „Etimologia generală” [8, p. 59-408], după el, este formarea cuvintelor, cu o descriere minuțioasă a morfologiei („părțile de vorbire și schimbările lor”). Conține un număr mare de tabele și liste cu excepții de la regulă.

Partea a III-a „Etimologia particulară” [8, p. 411-471] include formarea (derivarea) substantivală și verbală a cuvintelor.

Partea a IV-a „Sintaxa” [8, p. 476-546] este descrisă în mod contrastiv, cu trimiteri și comparații cu limba rusă și franceză, apropiindu-se de sintaxa funcțională modernă.

Partea a V „Pronunția cuvintelor” [8, p. 547-572] fixează regulile accentuării, cu exemple din rostirea dialectului moldav și valah, încheind cu trei liste „Rospisi”: 1) cuvinte în care litera „r” se rostește ca latinescul „h”; 2) cuvinte în care litera „i” se rostește ca rusecul „k”; 3) lista cuvintelor care se aseamănă după pronunție și după scriere, fiind vorba de omonime și omofone.

Gramatica se încheie cu *Lista principalilor termeni tehnici gramaticali*. Un fel de dicționar rus-român de termeni lingvistici.

Iacob Ghinculov pentru prima dată în lingvistica din Basarabia, pe lângă vechea terminologie gramaticală calchiată din rusește, căreia îi dă prioritate în manual, în dicționarul terminologic de la finele gramaticii, utilizează și metalimbajul românesc modern: *articol, pronume, partițip, gherundiu, gherundie, adverb, prepoziție, coniuncție, interieucție, timp, ortografie*.

Pentru prima dată caracterizează fondul de cuvinte al limbii române, indicând după părerea sa, o proporție de: 0,4-0,5 cuvinte de origine latină și 0,3 cuvinte de origine slavă; restul cuvintelor fiind de origine maghiară, greacă, turcă.

Ghinculov, de asemenea, face o încercare de a explica substratul lexical al limbii române. Indică deosebiri fonetice între cele două dialecte principale ale limbii române: dialectul moldovenesc și dialectul valah. Explică și argumentează sintagma „limba valaho-moldovenească”, accentuând următoarele: „Aceasta este limba Română și denumirea de Român nu este întâmplătoare. Până la întemeierea Voievodatului Moldovenesc locuitorii ambelor Principate erau cunoscuți cu numele de Români (...). Așadar, limba Română poate servi drept numitor comun al dialectelor valah și moldovenesc” [8, p. I-II].

În 1840, tot la St. Petersburg, Iacob Ghinculov editează și o creștomăție de texte românești, în ajutorul gramaticii, numită *Sobranie socinenii i perezodov v proze i stihã dlia uprajnenia v valaho-moldavskom iazãke*. În partea I-a a lucrării sunt incluse un șir de texte românești, fără traducere paralelă, cu caractere chirilice slavonești, repartizate în câteva compartimente cu titluri rusești: 1. *Izvlcenia iz Sf. Pisania*; 2. *Izvlcenia iz sobrania zakonov, izdannãh v Moldavii*; 3. *Izvlcenia iz „Opisaniia Moldavii” kn. D. Cantemira*; 4. *Otrãvki iz Moldavskoi Istorii, socinennãe G. Asachi*; 5. *Izvlcenia iz Valahskoi istorii profesora Aarona (o țarstvovãniia Mihaia II Viteaza, 1593-1601)*; 6. *Statii zaimstvovannãe iz periodoceskikh Valaho-Moldavskikh izdãniia, „s sobliudeniem upotrebleãemogo v nih pravopisãnia”* [9, p. 1, 5, 14, 37, 49, 66].

Aici Ghinculov justifică introducerea modelelor noii ortografii prin faptul că în presa valaho-moldavă noua ortografie este deja utilizată în unele materiale și că el însuși confundă în scrisul modern unele litere. „Notă: În acele articole, literele „ѣ” și „а”, „ѐ” și „ѡ”, „ѐ” și „ї”, „ѡ” și „ѣ” adesea se utilizează unele în locul celorlalte; iar „ѣ”, și „н” sunt cu totul excluse” (9, p. 66).

La sfârșitul creștomăției este inclus și un impunător dicționar român-rus pe 200 de pagini, *Slovari, zakliuceaiușcii v sebe slova i iskliucitelinãe vãrajenia, v predãdușcih socineniãh upotreblennãe*, pentru înlesnirea traducerii textelor în limba rusă.

Prin această creștomăție de texte românești I. Ghinculov propune cititorului un model de limbă literară ce urmează a fi înșușit. A fost unica lucrare de acest gen în Basarabia pe tot parcursul secolului al XIX-lea.

Iacob Ghinculov a mai elaborat câteva lucrări: *Vãvodã iz valaho-moldavskoi grammatiki* (1847), semnată cu inițialele I. G., o ediție de tiraj redus. Este o expunere prescurtată a gramaticii de la 1840.

În 1854 editează ultima sa lucrare *Karmannaia knijka dlia russkikh voinov v pohodã po kniajestvam Moldavii i Valahii*, o ediție de buzunar, un fel de ghid de conversații rus-român. Interes științific prezintă numeroasele note, trimiteri la subsolul paginii, care sunt niște comentarii gramaticale și lexicale, ocupând aproape o treime din pagină.

Una dintre note este deosebit de edificatoare și actuală: *Lexic: Ia Moldovan, Valah, Român – Eu sãnt Moldovan, Valah, Român: Român este denumirea comunã a Moldovenilor și Valahilor. Ultimii nu și-au atribuit denumire particularã; Moldovenii însã îi numesc Munteni (de la munte). În vorbirea popularã le spun și Rumãn* [10, p. 7].

Ghidul de conversații cuprinde un dicționar rus-român de aproximativ 3500 de cuvinte, fiind date sinonimele cuvintelor românești și un scurt îndreptar gramatical *Osnovnãe pravila romãnskogo (valaho-moldavskogo) iazãka*.

Iacob Ghinculov a mai elaborat o lucrare de proporții, un dicționar moldo-rus, cu un volum de aproximativ 20 de mii de cuvinte, la care a tradit în perioada aflării

sale în Basarabia, pe care se presupune că l-ar fi încheiat în 1829. Dicționarul *Moldavsko-Rossiiskii Slovare* se păstrează în variantă de manuscris la Biblioteca Națională a Rusiei (NRB) din St. Petersburg, în secția de manuscrise. O copie a acestuia, în variantă de microfilm, se găsește în Secția Carte Rară a Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova.

Ioan Donceev (1820-1890), conform fișei personale completată la 1870, „și trage obârșia din cetățeni basarabeni ai comunității grecești” [11, fila 2], iar după Ștefan Ciobanu, „provine din mamă româncă basarabeancă și tată bulgar” [12, p. 124]. A absolvit școala ținută nr.1 din Chișinău și Liceul regional din Chișinău [13, fila 149], studiind în profunzime cele două limbi clasice: latina și greaca. A predat limba română la aceeași școală ținută, apoi la Liceul regional, ocupându-se și cu munca de cercetare, cu citirea și descrierea manuscriselor vechi moldovenești [14, fila 196-198]. În 1865, a editat la Chișinău, cu alfabet latin, două materiale didactice importante: un abecedar și un manual de gramatică: *Abecedă rumână și Cursulu primitiv de limba rumână, compus pentru șholele elementare și IV classe gimnasiale*. Descrierea gramaticii a fost efectuată anterior [15, p. 39].

Manualul lui Ioan Donceev este unica gramatică a limbii române editată în Basarabia cu litere latine în perioada secolului al XIX-lea, cu text paralel rusec. Metalimbajul gramatical utilizat de autor este cel românesc modern: *articol, gen, nume substantiv, adjectiv, declinare, nominativ, genitiv* etc. Meritul lui I. Donceev este acela că el a eliminat din lingvistica basarabeancă terminologia gramaticală calchiată din rusește, care era vehiculată în gramaticile de până la 1865, a introdus alfabetul de tranziție și alfabetul latin.

Cercetarea efectuată ne îndreptățește să afirmăm că, în perioada secolului al XIX-lea, în Basarabia, cu populație eterogenă, în noile condiții socioculturale create după 1812, adică în situația lingvistică *diglosică*, când dintre cele două limbi existente aici, numai limba rusă era utilizată în toate sferile sociale, limba română urmând să funcționeze doar în sfera colocvială, familială, totuși intelectualii basarabeni Ștefan Margela, Iacob Ghinculov, Ioan Donceev au conștientizat importanța promovării limbii române în acele condiții nefavorabile. I. Ghinculov și I. Donceev au predat limba română în rusește, după cum se obișnuia atunci.

Prin lucrările lor de gramatică ei au stabilit niște norme literare, care elucidau starea limbii române din Basarabia, norme care în linii mari, deviau de la cele de peste Prut (în cazul metalimbajului calchiat din rusește!), dar în același timp, au contribuit și la crearea normelor firești ale limbii române literare.

Astfel, Ștefan Margela, independent de școala lingvistică de la București, a propus reforma alfabetului chirilic românesc. Iacob Ghinculov – a împărțit și a descris în mod teoretic părțile de vorbire ale limbii române, a categoriilor gramaticale. A contribuit la analiza științifică a sistemului ei lexical, la descrierea deosebirilor fonetice ale dialectelor limbii române. Iar Ioan Donceev a introdus alfabetul latin în literatura didactică din Basarabia și terminologia gramaticală românească modernă.

În afară de aceasta, autorii vizați au introdus în uzul lingvistic al epocii, au explicat și au promovat, începând cu anul 1827, glotonimul *limba română*, au descris dialectele ei, au utilizat și explicat etnonimul *român*.

Conchidem că, deși rolul intelectualilor basarabeni în perioada secolului al XIX-lea a fost, în principal, acela de a conserva și a promova limba română, de a o face să perpetueze în condițiile diglosiei din Basarabia, totuși este incontestabil și efortul lor la normarea și codificarea, în general, a limbii române în acest secol.

SURSE BIBLIOGRAFICE ȘI IZVOARE

1. Ioan Iovva. *Vidnâi deiateli culiturî i prosveșcenia Moldavii S. I. Marțella*. În: Codrî, nr. 8, 1978.
2. Stepan Marțella. *Rossiisko-Rumânskaia grammatika/ Gramatică Russască și rumânească*. Sanct-Peterburg, 1827.
3. Paul Mihail, Zamfira Mihail. *Acte în limba română tipărite în Basarabia (1812-1830)*. București, 1993.
4. *Arhiva Națională a RM*, fondul 205, registrul 1, dosarul 6321.
5. L. N. Oganean. *Vădaiușciisea moldavskii pedagog XIX veka I. D. Ghinculov*. În: Tiraspoliskii gospedinstitut im. T. G. Șevcenko, Ucionnâie zapiski, vâp. VIII, 1958 g.
6. M. V. Domosilețkaia. *Izucenie rumânskogo iazâka i kuliturî rumân v Rossii (XIX – nacialo XX vv.)*. În: Acta lingvistica Petropolitana. Trudî Instituta lingvisticskih issledovanii. Tom V, ceasti 1. Sankt-Petersburg, 2009.
7. *Nacertanie pravil valaho-moldavskoi grammatiki, sostavlennoe I. Ghinculovâm*. Sankt-Peterburg, 1840.
8. I. Ghinculov. *Sobranie socinenii i perevodov v proze i stihah, dlia uprajnenia v valaho-moldavskom iazâke*. Sankt-Peterburg, 1840.
9. I. Ghinculov. *Karmannaia knijka dlia russkih voinov v pohodah po kniajestvam Moldavii i Valahii*. Sankt-Peterburg, 1854.
10. Arhiva Națională a Moldovei, fondul 760, registrul 1, dosarul 1
11. Ștefan Ciobanu. *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*. Chișinău, 1923.
12. Arhiva Națională a Moldovei, fondul 152, registrul 1, dosarul 73
13. Arhiva Națională a Moldovei, fondul 152, registrul 1, dosarul 115.
14. L. Colesnic-Codreanca. *Gramatica bilingvă de la 1865 – prima Gramatică cu alfabet latin din Basarabia*. În: Buletin de lingvistică, nr. 11, 2010.